

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ СЛОВНИК СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Славянские древности: этнолингвистический словарь. В 5-ти т. Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1: А – Г. М.: Международные отношения, 1995. — 578 с.

Вихід у світ першого енциклопедичного словника слов'янських старожитностей є підсумком майже двохсотлітнього вивчення давніх слов'янських культур. Цей словник відображає рівень розвитку сучасної науки, зокрема оформлення зводу понять, якими вона оперує. Назвою своєю ця книга завдячує видатному дослідникові слов'янської давнини Л. Нідерле, проте можна впевнено твердити, що до появи її доклали зусиль багато поколінь славистів, починаючи від перших збирачів і дослідників фольклору та мов. Проте особливо важливими для колективу укладачів словника були студії тих вчених, хто звертався власне до проблеми укладення давнього слов'янського тезаурусу — проф. Едмунда Шнеевайса, який запропонував проєкт етнолінгвістичного словника на I з'їзді славистів у Празі 1929 р., Х. Вакарельського, діалектолога С. Єрьоміна та ін., укладачів загальних міфологічних словників, національних компендіумів мови окремих жанрів фольклору тощо.

Як пише український історик М. Брайчевський, “у загальному плані можна вважати, що основною тенденцією сучасного розвитку наук є взаємодія і взаємопроникнення методів, вироблених одними дисциплінами, вглиб інших і загальне прагнення до максимальної формалізації і абстрагування дослідженого матеріалу”¹. З одного боку, складне завдання відтворення цілісної картини світу, показу “простору міфопоетичного буття” (М. Мамардашвілі) первісної і середньовічної слов'янської культури, виявлення реліктів мінувшини у нашому сьогоденні диктувало підхід до всього масиву відібраних джерел як до знакової системи, тобто “поширення лінгвістичних і семіотичних понять на традиційну сферу етнографічних та фольклорних явищ”, і визначення “жанру” словника як етнолінгвістичного. Основні засади міфології, мовознавства і семіотики дали можливість показати “мову крізь призму людської свідомості, менталітету, побутової і обрядової поведінки, міфологічних уявлень і міфопоетичної творчості”. З іншого боку, для укладання словника був використаний комплекс давніх джерел слов'янських культур: 1) мовні (етимологічні, фразеологічні, діалектні словники й атласи, студії про походження окремих слів і тематичних груп), 2) фольклорні (пере-

важно найдавніші тексти та покажчики до них, фольклористичні розвідки) й 3) етнографічні (описи звичаїв, обрядів, повір'їв, етнографічні покажчики, атласи і дослідження, висліди народного мистецтва, а також власні польові дослідження кількох московських інституцій — насамперед у Поліссі). Важко дорікнути укладачам з приводу принципової відмови від розгляду багатющого археологічного матеріалу, та все ж, як здається, звід слов'янських старожитностей буде повним лише тоді, коли й археологічні знахідки, створювані в ті само часи, що і фольклорні, і перші писемні пам'ятки, які, до того ж, ми маємо можливість досить точно — у порівнянні з фольклором і мовою — датувати, будуть систематизовані і введені в ужиток етнологів, фольклористів й етнолінгвістів.

Цей словник впізно відрізняється від популярних у Європі словників символів високим методологічним і науковим рівнем. Тут чітко і досить широко окреслений масив словникового матеріалу — слов'янські культурні релікти, оскільки за критерій відбору одиниць прийнято їх значущість у культурному плані для всіх слов'янських народів і їх повторюваність. Отже, перед нами — “словник-покажчик з елементами тлумачно-функціонального”. Об'єктом його в основному є не самі реалії чи їх ментальні кореляти, а культурні знаки в цілому — “у єдності їх “реальної” форми і символічного змісту”, власне, назва реалій, аналіз якої веде до виявлення змісту і функцій культурних знаків. Заголовок словникової статті є ім'ям культурного знака або терміна, проте разом із тим у словнику представлені і загальні функціональні категорії — й у цьому разі, навпаки, у статті окреслюється коло реалій, з якими вони можуть бути співвіднесені, тобто до словникових статей включені як іменники з прикметниками, які можуть бути потенційними образами, так і дієслова, які є потенційними мотивами.

Крім основної цілі — відтворити інвентар одиниць давньої слов'янської мови — автори висувають нагальне завдання реконструювати фрагменти давньої слов'янської культури, тобто окреслити сферу функціонування кожної з культурних одиниць, витлумачити їх, виявляючи прагматичні функції, семантику і символіку, для чого використовують системну та порівняльно-

історичну інтерпретацію, хоча далеко не з усіма інтерпретаціями можна беззастережно погодитися. З неабияким задоволенням зазначимо, що структура словникових статей в залежності від їх типу, тематики і основної мети надзвичайно чітко вивірена, і авторам вдалося витримати цю структуруваність до кінця першого тома словника. Набутком сучасної науки про складання словників є використання парадигматичного підходу і розгляду морфологічного рівня метамови давньої слов'янської культури (або "функцій" культурних знаків, за В. Проппом). Цікаво також відзначити прагнення авторів показати той чи інший знак у системі різних кодів метамови (скажімо, ентомологічного або рослинного тощо) і їх функціональну синонімічність, а також подати ареальну характеристику явищ слов'янської духовної культури, яка, на думку авторів, досі ще не отримала належного розповсюдження в етнолінгвістиці.

Простий перелік словникових статей дає нам чітке уявлення про ієрархічну структуру стародавньої картини світу слов'янських народів, де стають релевантними (тобто отримують статус культурних знаків) далеко не всі предмети і явища реального світу і, навпаки, світ невидимий, світ уявний набуває реальних обрисів. Тому у словнику окреслені ті групи предметів і явищ, які належать до профанного або сакрального світів (у першу чергу люди і міфічні істоти), а також предмети і природні явища, які можуть відігравати роль медіаторів між профанним і сакральним світом.

У народному слов'янському світогляді люди प्रतिставляються за цілим комплексом диференційних ознак — залежно від віку, соціального і родинного статусу, професії, особливостей народження та смерті та ін. (Баба, Близниці, Брат, Висельник, Гончар, Гость). Окрему категорію становлять люди на межі сакрального — учасники та виконавці обрядів (у I томі словника представлені тільки персонажі рядження — Верблюд, Вучарь).

Зауважимо тільки, що дається взначки певна соціологічна орієнтація укладачів словника, і тому в I томі немає статті про давніх слов'янських жерців — волхвів — і взагалі про відовство — первісну слов'янську магію, без якої неможливо уявити язичницьку картину світу. Слов'яни мають широкую розроблену категорію міфічних істот різного рівня та різної історичної, національної та конфесійної приналежності: насамперед це божественні персонажі — язичницькі і християнські боги (Белый бог, Боги, з одного боку, і Ангел, Бол, Богородица — з іншого) — та демони (Банник, Белун, Берегини, Бес,

Богинка, Босорка, Вампир, Вельма, Великан, Вештица, Вила, Водяной, Волколак, у т. ч. і неслов'янські за генезею, такі, як Алконост і Василиск). Зазначимо лише, що деякі українські демонічні персонажі до словникових статей не потрапили, наприклад, гуцульський лисовий велетень чугайстер не вказаний у статті "Великан", болотяник у статті "Водяной" має позначку "псков., твер.", а українського варіанта болотяника не наведено. Особливо детально у словнику подано персоналії християнських святих, популярних у різних слов'янських народів: (Агата, Алексій, Андрей, Анна, Антоній, Афанасій, Бартоломеї, Блажей, Варвара, Василій, Власій, Войцех, Георгій, Герман, Григорій). Цей фрагмент стародавньої картини світу відображає властивий слов'янським народам середньовічний дуалізм, який вкоренився на слов'янському терені ще з часів прийняття християнства і залишився актуальним і для сучасного народного світогляду слов'ян. Предметний світ давнини також має чітку структуру. Насамперед його визначають субстантиви — реалії природного світу: стихії і природні явища (Ветер, Вихрь, Вода, Воздух, Град, Гром), речовини (Воск), рослини (Базилік, Барвінок, Береза, Бобы, Боярышник, Бузина, Верба, Виноград, Вишня, Горох, Граб, Гречиха, Грибы, Груша, у тому числі й сакральні відзначені дерева будь-якої породи: Выворотень, Громобой) і їх частини (Ветка), тварини, птахи, риби, комахи, плазуни (Аист, Бабочка, Белка, Блоха, Бобр, Божья коровка, Бык, Вол, Волк, Воробей, Ворон, Вошь, Выдра, Вьюн, Гадь, Говядя, Голубь, Горностай, Гусеница, Гусь), а також атрибути людини або тварини (Борода, Бородавки, Веснушки, Волосы, Гениталии, Глаза, Голос, Горб, Грудь, крім цього, Гнездо). Серед значущих для архаїчного слов'янського світогляду речей ургійного походження — предмети господарського призначення, в основному знаряддя праці, з подвійною функцією — господарською і сакральною (Бадняк, Бердо, Борона, Веретено, Вилы, Гвоздь, Головня, Грабли, Гребень), посуд і домашнє начиння (Веник, Веник банний, Вертел, Веревка, Горшок), одяг (Головний убор), їжа і напої (Блины, Борш, Булочка, Вино, Водка), культурні і ритуальні предмети, обереги (Амулет, "Борода", Венок, Венок жатвенный, Венок погребальный, Венок свадебный, Венчалные предметы, Громовая стрела).

Точно відтворена структура часових і просторових координат, важливих для слов'ян: сезони (Весна), місяці (Август, Апрель), дні тижня (Воскресенье, Вторник), народні (Бабин день, Братчина,

Видов день, Волчьи дни) і християнські, у т. ч. й католицькі, свята (Адвент, Благовещение, Божье Тело, Введение, Великий пост, Вербное воскресенье, Воздвижение, Вознесение), окремо відзначені календарні терміни (Бабье лето, Воробьиная ночь), особливо марковані періоди людського життя (Брачная ночь). Для просторових уявлень слов'янських народів, як уже значалося, характерним є поділ на дві сфери — профанну і сакральну, у зв'язку з чим ті локуси, що мають статус сакральних або символізують межу — природну чи штучну — побутового і божественного світів, набувають особливого значення (Ад, Амбар, Баня, Болото, Брод, Водоворот, Ворота, Гора, Граница, Гумно).

Атрибутивів, які визначають якості живих істот або предметів (Босой, Быстрый, Голый, Высокий), колір (Белый цвет), у I томі словника небагато. Можливо, тут слід було б працювати у системі опозицій і чіткіше окреслити принципову біполярність (або триполярність) давніх слов'янських уявлень про світ, хоча деякі диференційні протиставлення (Верх—Низ, Внутренний—Внешний, Восток—Запад) у словнику представлені. Хотілося б також звернути увагу укладачів словника на морфологічний рівень мов, на особливу значущість і сакралізованість деяких морфем, скажімо, префіксів без-/бес- (рос. безродный, беспорядок, беспутный, бессильный, бессмертный, бесчисленный тощо) і частки не.

Оскільки самі реалії отримують міфологічне тлумачення тільки через предикати, то саме у діях розкривається "глибинний" зміст фактів реальної дійсності. У словнику докладно описано обряди, ритуали (Венчание, Волочebный обряд, Выгон скота, Выюнишник, "Греть покойника") і обрядові дії (Выкуп, Гадание), форми ритуальної психофізичної (Бдение, Бег, Бесчинство, Веселье, Выворачивание одежды) та мовленнєвої поведінки (Аллулуйя, Аминь, Анафема, Благопожелание, Божба, Брань, Величание, Голошение), дії, які можуть мати і буденний і ритуальний характер або бути пов'язаними з уявленнями про магію (Белить, Бить, Бить посуду, Блуждать, Бритье, Бросать, Будить, Вестись, Водить, Волочить, Встреча, Выткать, Вывешивать); перехідні соціальні (Брак, Вдовство) і фізичні стани людини (Агония, Беременность, Бессоница), хвороби (Болезни скота, Болезнь человека, Бесплодие, Бешенство, Головная боль, Грыжа). Проте, на наш погляд, при тлумаченні цих дій як сакральних взято надто довірливу орієнтацію на власний польовий досвід, який "дозволив перевірити спостереження, інтерпретації і

висновки", і "контрольні типологічні орієнтири", тобто п мотивування, які дають сучасні "носії традицій" і які часто носять не автентичний, а вторинний характер "народної етимології". Наприклад, биття посуду у весільному обряді осмислюється нашими сучасниками як побажання щастя молодим, хоча цей ритуал мав яскраво виражений мантичний характер (статья "Быть посуду"); орієнтуючись на пояснення польських селян ("ведьму прогоняют кострами", "костры палять на Ивана — ведьму спаливаюць", "каждый год ведьму палят на костре"), автор статті "Ведьма" стверджує, що спалення відьми спричиняє запалення купальських вогнищ, тобто є провідною темою складного і розгалуженого купальського обряду тощо.

Увійшли до складу словникових статей також ключові поняття народного світогляду (Богатство, Возраст, Война, Воля, Время, Грех), народної науки (Астрономия, Ветеринария народная), у тому числі і писемної культури (Алфавит, Апокрифы, Гадательные книги), і, звичайно, поняття зі сфери усної народної творчості: фольклорні жанри (Баллады, Былины, Былички, Вертеп) і типи народних пісень (Веснянки, Виноградье, Волочebные песни), хоча, знов-таки, цей перелік далеко не повний (наприклад, відсутні статті про вишивання і гончарство, ніби ці види народної творчості були нерелевантними для слов'янської архаїчної культури — заперечення цього не потребує доказів).

Насамкінець деякі зауваження. Перше, не взято до уваги надзвичайно плідну концепцію стадіальності розвитку давніх понять, яку розробляли О. Ф. Лосев ("Античная мифология в ее историческом развитии", 1937) і Б. О. Успенський ("Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского)", 1982). Тому, скажімо, у статті про давні слов'янські божества не зазначено всіх відомих на сьогодні їхніх іпостасей — від тотемних (флористичних і анімалістичних) до християнізованих, і, навпаки, у статтях про християнських святих — не окреслено їх язичницький родовід. По-друге, оскільки цей словник обмежується старожитньою культурою, хотілося б також мати додатковий том сучасної наукової термінології, адже термінологія слов'янської духовної культури — для нас одна з найважливіших її характеристик.

Рівень видання на тлі загального занепаду видавничої справи вражає чудовою поліграфією. Проте стихійна пошесть безграмотності не обійшла і поважне мос-

ковське видавництво "Международные отношения". Отож заява буквоїда: "Обережно!" Користуватись словником можна, а от довіряти відносно українського правопису не варто — слід звертатися до українських першоджерел, назви і вихідні дані яких подано неправильно. (Не зупиняюся на пропущених редакторами та коректорами цього тома прикрих друкарських помилках в російських текстах, ніби для сучасного рівня розвитку редакційної техніки комп'ютерні програми перевірки правопису є чимось надфантастичним). Найбільш поширені елементарні граматичні помилки — це неправильні закінчення у родовому відмінку, фонетичні — плутанина з написанням літер і орфографічні — написання літери.

Список використаних джерел вражає широтою і ґрунтовністю, особливо слід відзначити використання дипломних робіт студентів Московського державного університету, які, напевне, робились з далеким прицілом і для діла, проте стосовно українських джерел можна зробити кілька закидів: обійдено увагою збірку Зоріана Доленги Ходаковського, якою широко скористався М. Максимович, костюмарівську "Слов'янську міфологію", творчість такого неперевершеного знавця слов'янської історії та старожитностей, як Михайло Грушевський, який уклав найшнішу й на

сьогоднішній день найповнішу працю з української фольклористики і середньовічної усної народної творчості та писемної літератури ("Історія української літератури" у 6-ти тт.), та ін. Тоді б можна було уникнути деяких прямолінійних тверджень, наприклад, що "билини (старини) — російські [в оригіналі використано слово р у с с к и е, яке у контексті перекладається саме так. — Н. Л.] народні епічні пісні. ...Існують побічні дані про те, що билини були відомі на території Білорусії та України", а можна було б показати весь спектр наукових позицій щодо "національної приналежності" тих само билин. Проте, незважаючи на такі зауваження, зробимо висновок, що цей словник, завдяки якому ми можемо побачити світ очима первісної та середньовічної людності, досягнути параметри ментально-вербального відтворення дійсності у слов'янському варіанті, надзвичайно своєчасний і корисний.

Наталія ЛИСЮК

Київ

1. *Брайчевський Мих. Ю. Вступ до історичної науки: Навчальний посібник. Курс лекцій, прочитаних в університеті "Кієво-Могилянська академія". — К. : КМ Academia: 1995. — С. 92.*

СПОМИН

Той день настав, пробивши темінь наглу,
Як шум весни, як льоду тріск, що скрес,
"Христос воскрес!" — у хаті пролунало
І я прорік: "Воістину воскрес".

У мами усмішка така багата,
Що і тепер не в силі описати!
Сміються очі радісного тата,
Уся родина — мов квітучий сад.

А там, на сході, вже крокує сонце,
Злітає шедромелодійне "Бам-м-м-м!"
Йому назустріч, у святковий тон цей
Несеться з гаю срібноплинний гам...

А навкрути, мов запахи півоній,
Мов найширша Божа благодать,
Лунають дзвони. Великодні дзвони,
Що кличуть нас боротись і страждать.

Василь Дячук